

Ἀθανασίου Σ. Ρουσοπούλου

ἘΠΙΣΚΕΨΙΣ

ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΤΗΣ ἸΤΑΛΙΑΣ

ὡςπερ

ἀφετηρία εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν.

Φίλοι ἀκροαταί!

ΜΕΤΑ μείζονος θάρρους ἢ ὅσον εἶχα πέρυσιν, ὅτε ἡ βασιλικὴ Κυβέρνησις μὲ διώρισε καθηγητὴν τῆς ἀρχαιολογίας, ἄρχομαι σήμερον τῆς διδαχῆς ἀρχαιολογικῶν μαθημάτων· διότι ἡ μὲν ἐπιείκεια τῆς σεβαστῆς Κυβερνήσεως ἐσυγχώρησέ μοι τὸν ἀναγκαῖον εἰς παρασκευὴν χρόνον, ἡ δὲ ὑπὲρ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ὠφελείας τῶν φοιτητῶν ἀεὶ μεριμνῶσα σύγκλητος τοῦ πανεπιστημίου ἐχορήγησέ μοι καὶ ἱκανὴν ἀφορμὴν, ὥστε νὰ δυνηθῶ νὰ ἐπισκεφθῶ τὰ ἀξιολογώτατα μουσεῖα τῆς Ἰταλίας καὶ τρεῖς μῆνας νὰ ἐνδιατρίψω εἰς αὐτὰ, βλέπων καὶ ἄλλα μὲν διαφόρων χρόνων καὶ ἐθνῶν παντοῖα καὶ ἄφθονα μνημεῖα τέχνης, μάλιστα δὲ ἑλληνικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ καὶ ὅσα τούτοις συγγενέστερα. ἐκ δὲ τούτου ἐπορισάμην, ὡς νομίζω, οὐ μικρὰν ὠφέλειαν πρὸς διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος.

ἢ ἀπὸ τῆς συχνῆς ᾤσεως τῶν παλαιῶν καλλιτεχνημάτων προσγινομένη τῷ σπουδάζοντι δύναμις εἰς τὸ διαγινώσκειν το καλὸν καὶ τὸ γνῶσιον ἀπὸ τοῦ μὴ τοιούτου ἵνε μεγάλη καὶ ὄσην δὲν τὴν φαντάζεται τις κατ' ἀρχάς. ὅτι ὁ φιλόσοφος Πλάτων^(α) ἔλεγε περὶ τῆς φιλοσοφίας, “ὅτι ῥητὸν οὐδαμῶς ἐστίν, ὡς ἄλλα μαθήματα, ἀλλ' ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καὶ τοῦ συζῆν ἐξαίφνης, οἷον ἀπὸ πυρὸς πηδῆσαντος ἐξαφ᾽ ἑνὸς φῶς, ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτὸ ἑαυτὸ ἤδη τρέφει”. τοῦτο αὐτὸ ἀρμόζει μᾶλλον περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Καλλιτεχνίας λεγόμενον.

δυνατὸν ἵνε βέβαια καὶ ἐκ βιβλίων μετὰ εἰκονογραφιῶν νὰ σπουδάσῃ τις τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς τέχνης· νὰ μάθῃ δηλαδή νὰ λέγῃ διαφόρους εἰκοτολογίας περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῶν τεχνῶν, νὰ ἀπαριθμῆ χαρακτηριστικὰ τῆς κατὰ χρόνους διαφορᾶς τῆς τέχνης, ῥυθμοὺς παντοίους καὶ γνωρίσματα γλυφίδων περιφῆμων τεχνιτῶν καὶ ὄρους τεχνικοὺς περιέργους καὶ τὰ τοιαῦτα, ἃ τις συναγαγὼν ἐσχάτως βιβλίον συνέγραψε σκωπτικὸν οὐκ ἀχάριτον.

πᾶσα ὅμως ἢ τοιαύτη μάθησις, ἄνευ τῆς ἀπὸ τῆς ᾤσεως καὶ σπουδῆς τῶν πρωτοτύπων μνημείων ἐμπειρίας ἵνε ἀτελεῖς μὲν κατ' αὐτὴν καὶ ἀνεπαρκῆς τῷ ἔχοντι, πολλῶ δὲ ἀτελεστέρα εἰς διδασκαλίαν ἄλλων. διότι ᾤσα συμβῆ αὐτῷ σύγχυσις ἔπειτα, εἴαν ἀναγκασθῆ νὰ ἔλθῃ εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν λόγων του, καὶ ἀπὸ πλάνης εἰς πλάνην περιπίπτων καὶ ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους παράγων τέλος ᾤσῃ γένη καταγέλαστος, εἴαν δὲν ἵνε τις ὅλος ἀναίσθη-

(α) ἐν ἐπιστολῇ Ζ' σελ. 341 τέλ.

τος ἢ σφόδρα ἀναιδής· τῆς δὲ τάξεως τῶν τοιούτων οὔτ' ἐγὼ ἤθελα νὰ ἦμαι, οὔτε ὑμῶν τις εὐχομαι νὰ γένη.

τὸ δ' ἐμὸν μέρος, ἵνα καὶ περὶ τούτου δώσω λόγον σήμερον, ἔχει τοιουτοτρόπως. ἀγαπήσας ἐκ νεότητός μου τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ πολλὰ ἔτη παίξας ἰδέως μετ' αὐτῆς ὡς κόρης νεαρᾶς τῆς φιλολογίας, ἦν εἶχα κυρίαν σπουδὴν, προσεκτησάμην ἱκανὴν, ὡς ἐνόμιζα καὶ ἐνομιζόμεν, ἐμπειρίαν εἰς παντὸς εἴδους ἀρχαῖα, ἐν οἷς οὐ μόνον κατὰ χρόνον καὶ τόπον νὰ δύνωμαι νὰ διακρίνω χαρακτῆρας καὶ γνωρίσματα ἴδια καὶ ἐν πᾶσι τὸ καλὸν καὶ μὴ, ἀλλ', ὅπερ δυσχερέστερον, καὶ ἅμα τῷ ἀρχαιολογοῦντι ἀναγκαιότατον, τὸ ἐν αὐτοῖς γνήσιον καὶ μὴ. διότι, ὡς γνωστὸν, καὶ ἐν Ἑλλάδι δυστυχῶς ἢ κιβδηλεία τῶν ἀρχαίων εἰς πάντα τὰ εἶδη πολὺ ἀνεπτύχθη.

καὶ ὅμως καὶ μετὰ τοσαύτην μετὰ τῆς ἀρχαιολογίας οἰκειότητα ἐδυσκολευόμεν νὰ δεχθῶ αὐτὴν ὡς κυρίαν μου ἐπιστήμην· καὶ ἀφοῦ δὲ θελήσῃς ἀνωτέρα καὶ σεβαστὴ νομῖμως μετ' αὐτῆς με συνέζευσες, πάλιν ὠκνοῦν νὰ ἐπιχειρήσω τὸ ἔργον, ἀναλογιζόμενος τὰς δυσκολίας τοῦ πράγματος καὶ τὰς ἐμὰς ἐλλείψεις, ὧν μία καὶ κυρία ἦν, ὅτι δὲν ἐγνώριζα ἐξ αὐτοψίας τὰ ἐν τοῖς μουσείοις τῆς Ἰταλίας πρὸ πάντων μνημεῖα τῆς τέχνης.

Εὐτυχῶς λοιπὸν νῦν αὕτη μου ἡ ἐλλειψις, χάρις τῇ σεβαστῇ συγκλήτῳ, ὡς περ προεῖπα, ἱκανῶς ἐθεραπεύθη. λέγω ἱκανῶς καὶ οὐχὶ τελῶς· διότι οὔτε πάντα τὰ ἐν Ἰταλίᾳ μουσεῖα ἠδυνήθη νὰ ἴδω, οὔτε γε μὴν καὶ ὅσα εἶδα ἱκανῶς ὅπως ἤθελα ἐσπούδασα. τρίμηνος ἐν τοῖς μουσείοις τῆς Φλωρεντίας διατριβὴ ἵνε ὥσπερ τριήμερος ἐν Ἀθήναις· καὶ ἄνευ τῆς ἧς ἔτυχε νὰ ἔχω προτέρας πείρας καὶ ἔξεως εἰς

τὰ ἔργα τῆς τέχνης ὀλίγην ὠφέλειαν ἠδυνάμην νὰ πορισθῶ, πολλάς χιλιάδας ἀγαλμάτων, εἰκόνων, ἀγγείων, σκευῶν παντοίων, νομισμάτων, δακτυλιολίθων καὶ ἄλλων πραγμάτων ἠναγκασμένος ὦν ἐν οὕτως ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ διέλθω. ἐπέστησα δέ, ὡς εἰκός, μᾶλλον τὴν προσοχὴν μου εἰς τὰ κυριώτερα πρὸς συμπλήρωσιν τῶν γνώσεών μου.

Καταπληκτικῆ, κύριοι, ἵνε ἡ θῆσα πλήθους ἀγαλμάτων εὐπρεπῶς διατεθειμένων εἰς αἰθούσας μεγάλας καὶ λαμπράς ἐν τῷ Βατικανείῳ, παλατίῳ τῶν Παπῶν, ἔχοντι, ὡς λέγεται, μύρια καὶ χίλια καὶ πλεόν χωρίσματα συνεχῆ δωματίων, προδόμων, αἰθουσῶν, αὐλῶν καὶ τῶν τοιούτων, ὧν μικρὸν μόνον μέρος ἵνε ἀφωρισμένον τῇ παπικῇ αὐλῇ, τὸ δὲ λοιπὸν μουσῶν ἐστὶν οἶκος.

ὁ πρόδομος τῆς ἀγαλματοθήκης ἐνταῦθα, μεθ' οὗ συνέχονται ἅπαντες οἱ χώροι αὐτοῦ, ἐκτείνεται εἰς μῆκος ποδῶν δισχιλίων καὶ ἑκατὴν καὶ πλεόν καὶ πεπληρωμένος ἐστὶν ἀρχαίων μνημείων τῆς τέχνης. νομίζει τις αἴφνης εἰσελθὼν ὅτι διὰ μαγικῆς τινος δυνάμεως ὀλόκληρος κόσμος τῆς ἀρχαιότητος θεῶν καὶ δαιμόνων, ἡρώων καὶ ἀνθρώπων καὶ ζώων ἀλόγων εἰς πέτραν μετεβλήθησαν, καθ' ἣν θῆσιν καὶ κατάστασιν ἔτυχαν νὰ εὑρεθῶσιν ἐν τῇ στιγμῇ τῆς μεταμορφώσεως. βλέπει τις ἐκεῖ ἐν τάξει πολλάκις παραδόξω τοὺς μὲν σκῆπτρα κρατοῦντας, τοὺς δὲ παίζοντας· ὁ μὲν ῥητορεύει, ὁ δὲ φιλοσοφεῖ, ὁ δὲ ἀγωνίζεται, ὁ δὲ ἀναπαύεται, ὁ δὲ μεθύει· ἄλλοι δὲ ἄλλα ἔργα καὶ ἄλλας ἠδονὰς διανοοῦνται, καὶ ἄλλοι πάλιν δεινὰ μεγάλα ὑποφέρουσι.

Ἦ εἰς πέτραν μεταβλήθεισα κατὰ τοὺς Ἑλλήνων μύθους καλλιπαις Νιόβη ὁράται πράγματι ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Φλωρεντίας, θρηνοῦσα δεκαεὲς περὶ ἑαυτὴν νεκρὰ τ' ἀποθνήσκοντα

τέκνα καὶ ἐναγκαλιζομένη μητρικῶς τὴν μικροτάτην κόρην
της, ὅπως διὰ τοῦ ἑαυτῆς σώματος ὑπερασπίσῃ αὐτὴν καὶ,
ἔτι ζῶσαν καὶ ἀπλήγωτον, ἐκ τῶν θανατηφόρων βελῶν τῶν
τέκνων τῆς Διητοῦς· συγκινητικώτατον θέαμα καὶ οὐχ ὁποῖον
τὸ ἐπὶ Σιπύλῳ μυθεύομενον.

πάντα δὲ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα πλήρη φαινόμενα τὰ
πλεῖστα, καὶ οὐχὶ κολοβά καὶ ἀκρωτηριασμένα, ὡς λ. χ. τὰ
πλεῖστα παρ' ἡμῖν, τέρπουσι τὴν ὄρασιν καὶ ἐξάπτοντα τὴν
φαντασίαν διεγείρουσι μυριόφθογγον φήμην, ἣτις μυριάδας
ἀνδρώπων φιλοκάλων καὶ πλουσίων ἀπὸ πάσης τῆς οἰκουμένης
καλεῖ κατ' ἔτος εἰς Ἰταλίαν· ἔστι δὲ καὶ ἄλλως κατ' αὐ-
τὴν ἢ χώρα τῆς Ἰταλίας τερπνοτάτη, ὡςπερ εἰς παράδεισος
συνεχῆς φαινομένη ἢ πλείστη διὰ τῆς φιλοπόνου καλλιερ-
γείας, καὶ ἄφθονα τὰ τῆς ἀναπαύσεως μέσα μετὰ ἀσφα-
λείας παρέχει τοῖς ξένοις ἐν ταῖς πόλεσιν, ἐξ ὧν οὐ μικροὺς
ἔχει κατ' ἔτος πόρους· 80—90 χιλιάδες π. χ. ξένοι κατ'
ἔτος διαχειμάζουσιν ἐν Ῥώμῃ, ὡςπερ ἤκουον, 7 δὲ χιλιάδες
τεχνῖται τρέφονται ἐν αὐτῇ ἐξ ἀντιγραφῶν καὶ ἀπομιμήσεων
καλλιτεχνημάτων, καὶ 7 ἑκατομμυρίων λιρῶν γίνονται κατ'
ἔτος τῇ πόλει πρόσοδοι τελωνιακαὶ ἐκ τῶν ἐξαγομένων ὑπὸ
τῶν ξένων ἀρχαίων καὶ νεωτέρων ἔργων τῆς τέχνης. τοιαῦτα
τινὰ ἤκουον λεγόμενα ἐκεῖ περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ξένων ὠφελείας
καὶ ἄλλα θαυμασιώτερα, ἃ ἐγὼ ὡς ἀλλότρια τῆς ἐμῆς ὑπο-
θέσεως ἀνεξέλεγκτα ἀφῆκα καὶ νῦν παρατρέχω. καὶ ταῦτα
δὲ ὁδοῦ πάρεργον ἀνέφερα, ὅπως δηλώσω ὅτι καὶ ἄλλα θέλ-
γητρα ἐλκύνουσι τὸν κόσμον εἰς Ῥώμην καὶ Ἰταλίαν, πρὸ
πάντων ὅμως καὶ κυρίως τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἅπερ πάντες
φιλοτιμοῦνται νὰ ἴδωσιν ἅπαξ καὶ ἐν τῷ βίῳ των· καίτοι
πολλοὶ αὐτῶν οὐδὲν καταλαμβάνουσι ἐν τοῖς βλεπομένοις ἀλλ'

ἀτεχνῶς ὡςπερ νευρόσπαστα περιάγονται ὑπὸ τῶν ἐξηγητῶν ἐν ταῖς αἰσούσαις, ὡς καὶ γὰρ αὐτοί, εἶδα παραδείγματα τοιούτων νεναρκωμένων ἐκ τῆς θέας θεατῶν.

ἐξέρχονται δέ οἱ τοιοῦτοι μηδὲν ἄλλο κέρδος φέροντες ἐκ τῆς θέας πλὴν τοῦ θαυμασμοῦ καὶ γενικῆς τινοσ ἀναμνήσεως ὅτι πολλὰ καὶ καλὰ ἔργα εἶδαν.

ἐὰν δέ τις αὐτῶν καιρὸν ἔχων ἐπισκεφθῆ ὁμοίως καὶ ἄλλας πόλεις καὶ τὴν Πομπηίαν καὶ τὸ Ἡράκλειον καὶ ὅσα ἐξ αὐτῶν καὶ ἐξ ἄλλων ἀνασκαφῶν ἐξήχθησαν εἰς φῶς παντοίας ὕλης καὶ τέχνης ἔργα ἀπὸ τῶν ἀγαλμάτων μέχρι τῶν συνήθων σκευῶν τῆς οἰκιακῆς καὶ κατ' ἡμέραν χρήσεως, ὧν τὰ πλεῖστα μετὰ τέχνης καὶ χάριτος εἰσὶ πεποιημένα, ἔτι δὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης τῶν μέσων καὶ ἐξῆς αἰώνων καὶ τὰ νεώτερα καλλιτεχνήματα, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀπλετος, τότε πλεόν ὡςπερ βεβακχευμένος ὑπὸ τῶν θεαμάτων ἐκείνων, ἅτε ἄπειρος ὢν τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἔντως καλοῦ, οὐδὲ βλέμματος τυχὸν κρίνει ἄξια ἄλλα, ὅποια λόγου χάριν εἰσὶ τὰ παρ' ἡμῖν, ὡς εὐτελεῆ καὶ λόγου ἀνάξια.

ἴκουσα δυστυχῶς τοιαῦτα ῥήματα περιφρονητικὰ παρὰ τινῶν ἐκ τῶν ἡμετέρων, οὐκ ἀπαιδευτῶν ἄλλως, μεμψιμοιρούντων δὲ ὑπ' ἀγνοίας· οἱ βαρύτερον ὅμως ἐγκύψαντες εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τέχνης δὲν κρίνουσιν οὕτω.

ὁ εἰς ταῦτα τὰ παρ' ἡμῖν ἀκρωτηριασμένα ἀσκήσας τὸ βλέμμα καὶ ἐκ τῆς συχνῆς θέας λαβὼν ἐν τῇ ψυχῇ τὸ θεῖον ἐκεῖνο τοῦ Πλάτωνος φῶς, δι' οὗ δύναται νὰ διαγινώσκη τὸ καλὸν καὶ μὴ ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τὸ ἀληθές καὶ τὸ κίβδηλον, ἀφοῦ συνελθῆ ἐκ τῆς καταπλήξεως, ἣν ἡ πρώτη πρόσβλεψις τοῦ πλῆθους ἐμποιεῖ παντί, καὶ ἐπιχειρήσῃ νήφων καὶ μετὰ κρίσεως τὴν ἐξέτασιν ἐκάστου τῶν ἔργων κατὰ μέρος, θὰ

αἰσθητικῆς εὐσεύς ἐν τῇ πρώτῃ δοκιμῇ ἀλλοίαν ἐκπληξιν, καὶ ἐν τῇ δευτέρῃ καὶ τῇ τρίτῃ ὁμοίως, καὶ ἡ πρώτη του χαρακτικῆς μεταβλητικῆς εἰς λύπην· διότι τὰ εὐρη ὅτι τὰ πλεῖστα εἰσὶν ἐκ πολλῶν μερῶν συγκεκολλημένα καὶ μάλιστα ὑπὸ νεωτέρων τεχνιτῶν κατὰ τὸ δοκοῦν, ὅπερ πολλάκις ἦν ἡμαρτημένον, συμπεπληρωμένα καὶ ἀπεξεσμένα· ἡ δὲ προσδοκία του, ὅτι ἔπειτα ἡ αὐριον τὰ εὐρη καλλίτερα καὶ πληρέστερα, τὰ εὐρίσκειται ἐκάστοτε ἐψευσμένη· πολλάκις τὰ εὐρίσκει τὰ κυριώτερα μέλη τοῦ σώματος ὑπὸ νεωτέρων τεχνιτῶν συμπεπληρωμένα καὶ οὐχὶ σπανίως τὸ πλεῖστον τοῦ σώματος νέον. τέλος ἐκ χιλιάδων, ἃ μοχθῶν ἐν τῇ ἐξετάσει τὰ διέλθη, ὀλίγας μόνον δεκάδας τὰ εὐρη θαυμασμοῦ ἄξια ἔργα ὑπὸ καλλιτεχνικῆν ἔποψιν· διότι ἀρχαιολογικῶς ἐξεταζόμενα καὶ ὡς ἔχουσι πάντα εἰσὶ σπουδαῖα καὶ μελέτης ἄξια.

ὅπως δὲ ἀλώβητα καλλιτεχνήματα περιφανῆ ἂν τις ζητήσῃ, ἀμφιβάλλω ἂν τὰ εὐρη δέκα ἐν ἀπάσῃ τῇ Ἰταλίᾳ. ἐν Ῥώμῃ τοῦλάχιστον, ὅπου τὰ πλεῖστα ἀγάλματα εὐρίσκονται, ἐκ τῶν πρώτης τάξεως περιφανῶν ἔργων ἐν μόνον δύναται νὰ θεωρητικῆς ὡς ὅπως σῶον (ἐὰν δὲν λογισθῶσι μικραὶ τινες ἐλλείψεις καὶ προστρίψεις), ἡ ἐν Καπιτωλίῳ εἰς ἴδιον θαλάμον κεκλεισμένη Ἀφροδίτη, ἥς, ὡς κατὰ παράδοξον συμβεβηκὸς ἤκουσα, καὶ ἕτερον ὅμοιον ἀντίτυπον ὑπάρχει ἐν ἀφανεῖ ἀποθήκῃ.

ἐν τοῖς ἔργοις δὲ τῆς Φλωρεντίας ἐχώρησεν ἔτι μᾶλλον τὸ κακὸν τῆς διορθώσεως· αὐτοῦ π. χ. εἶδα καὶ ἄλλα μὲν περίεργα συμπληρώματα καὶ δὴ καὶ ὀλόκληρον Ἡρακλέα κενταυροφόνον, ὡς συμπλήρωμα ἐνὸς δεξιῦ ἀρχαίου ποδὸς καὶ τῶν δακτύλων μόνον τοῦ ἀριστεροῦ.

ὡσαύτως καὶ ἐν Νεοπόλει ἐν τοῖς καλοῖς τὰ σῶα λίθινα ἔργα εἶναι σπάνια. ἐξαιρῶ δὲ λόγου τὰ χάλκινα· διότι ἐκ τούτων βλέπει τις καὶ σῶα καὶ καλά παραδείγματα καὶ ἀλλαχοῦ μὲν, μάλιστα δὲ ἐν Νεοπόλει.

λυποῦμαι ὅτι δὲν εἶχα χρόνον ἱκανὸν νὰ φέρω εἰς πέρας τὴν περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἀγαλμάτων ἔρευνάν μου, καὶ ἠναγκάσθην νὰ περιορίσω τὴν ἐξελέγξιν εἰς μικρὰς σειρὰς ἀγαλμάτων ἐν διαφόροις μουσείοις, πλὴν τοῦ Λουδοβιζείου, ὅπερ ὀλόκληρον ἐξεπέρανα.

τὸ ἔργον δὲ ἀπέβαινε περίεργον ἅμα καὶ διδακτικόν. τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτοῦ δὲ ἦτο καθόλου τοιόνδε· τὰ πλείστα δὲν ἔχουσιν ἰδίας ρίνας, πολλὰ οὐδὲ κεφαλὰς, ἄλλα χεῖρας ἢ πόδας ἢ ὀλόκληρα τὰ ἄκρα· τινῶν δὲ, μέρη τῶν ἄνω ἢ κάτω κώλων ἢ τοῦ κορμοῦ συνεπληρώθησαν. εἰς συμπλέγματα δὲ ἐκ μικροῦ τεμαχίου ἀρχαίου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ μόνου ἵχνους τῆς θέσεως, συνεπληρώθη ὀλόκληρον ἄγαλμα ὑπο νέου τεχνίτου. καὶ αὐτῶν δὲ τῶν καλλίστων καὶ πρὸ πάντων τῶν ἄλλων θαυμαζομένων, οἷος ὁ Ἀπόλλων καὶ Λαοκίων καὶ Μελέαγρος καὶ τὰ τῆς αὐτῆς τάξεως λίαν τετιμημένην θέσιν κατέχοντα ἐν Belvedere τοῦ Βατικανείου οὐδὲ ἐν ἴνε ὅλως ἀλώβητον.

τούτων δ' οὕτως ἐχόντων ἂν τις ἠδύνατο, ἀφαιρέσας ἐκ πάντων τὰ πρόσθετα μέρη, νὰ δείξῃ αὐτὰ εἰς τὴν ἀληθινῆν τῶν καταστάσιν, τὸ θῆμα δὲ ἐγίνετο ἔλεεινὸν καὶ ἀξιοδάκρυτον. οὕτως οἱ χρόνοι καὶ καιροὶ δὲν ἦσαν ἐκεῖ ἡμερώτεροι ἢ παρ' ἡμῖν ἐν τῇ καταστροφῇ τῶν ἔργων τῆς τέχνης.

ἐπιεικῶς δὲ διεσώθησαν τὰ ἐκ τῶν χρόνων τῶν καισάρων ἔργα τῆς τέχνης καὶ πρὸ πάντων ὅσα ὁ Βεζούβιος, ὡςπερ

προνούσας, κατεκάλυψε μέ λάβαν διφυῆ, ἕως ἢ τύχη ἐν καιρῷ εὐδέτω, ὅτε οὐδένα διατρέχουσι κίνδυνον καὶ προσηκόντως τιμῶνται, πάλιν ἀνεκάλυψεν αὐτὰ τοῖς ἀνθρώποις.

Φανερόν δέ ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι δὲν ἔχουσι δίκαιον ὅσοι ἐπιπολαίως ἰδόντες τὰ ἐκεῖ καταφρονοῦσι μὲν τὰ ἡμέτερα, θαυμάζουσι δὲ μόνον ἐκεῖνα.

θαυμαστά βέβαια εἶναι τὰ ἐκεῖ μνημεῖα τῆς τέχνης καὶ πολλῆς σπουδῆς ἄξια· τίς δύναται νὰ ἀρνηθῆ τοῦτο; ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀκόνησιν τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ καὶ μὴ ἴσως εἶναι τὰ παρ' ἡμῖν πολλῶ συντελεστικώτερα παραδείγματα. δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ οὐδέ ἐν ἔργον ἀναμφισβήτητον ἐκ τοῦ φειδιακοῦ ἐργαστηρίου. αὐτοῦ δὲ τοῦ Φειδίου ἔργον ἢ τοῦ Πολυκλείτου ἢ Σκόπα ἢ Πραξιτέλους ἢ Λυσίππου οὐδεὶς σχεδὸν τῶν σοφῶν ἀρχαιολόγων πιστεύει ὅτι εἶδε μέχρι τῆς σήμερον, τῶν ἀπομιμήσεων ἐξαιρουμένων.

τὸ μόνον δὲ τεμάχιον ἀναγλύφου ἐν τῷ Βατικανείῳ, τὸ παριστάνον ἔφιππον πρὸς δεξιὰν χωροῦντα, ὅπερ ἐν τῷ καταλόγῳ ἐξυμνεῖται ὡς μοναδικὸν τῆς ὅλης Ἰταλίας κειμήλιον ἐκ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, τοῦτο τὸ τεμάχιον πάσῃ δυνάμει δισχυρίζομαι, ἀφοῦ ἀκριβῶς αὐτὸ ἐξέτασα, ὅτι οὔτε ἐκ τοῦ Παρθενῶνος ἴνε οὔτε ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἀπλῶς. ἔχει μὲν εὗρεσιν τὸ ἔργον καὶ σχέδιον καλὸν καὶ στάσιν ἐλευθέραν, ὑπενδυμίζουσάν πως τοὺς ἵππους τοῦ Παρθενῶνος, ἀλλ' ἢ ἐπεξεργασία ἢ μηχανικὴ τῶν καθ' ἕκαστα τοῦ καλοῦ διαγράμματος πόρρω ἀπέχει τῆς ἀκριβείας τῆς γλυφῆς τῶν φειδιακῶν ἀναγλύφων τοῦ Παρθενῶνος. ἔπειτα οὐδ' ὁ λίθος τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀναγλύφου ἴνε πεντελικός, ἐξ οὗ δὲ λίθου πάντα τὰ τοῦ Παρθενῶνος ἀνάγλυφα εἰσὶ πεποιημένα.

ἄλλ' οὐδὲ ὑμήττειος ἔνε, οὐδὲ πάριος, ἀλλὰ φαιός τις καὶ ἀδιαφανῆς καὶ ἄκοκκος λίθος, ἐξ ὁποίου εὐρίσκονται π. χ. πεποιημένοι αἱ ἐν Δύμη τῆς Ἀχαΐας ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσαι νεκρικοὶ στῆλαι· καὶ ἴσως ἐκεῖθεν ποτε ἐξεκομίσθη το ἀνάγλυφον, ὃ κατὰ τὴν γνώμην μου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ παλαιότερον τοῦ δευτέρου καὶ ἡμίσεος αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ, πάντως ὅμως ἔνε ἐλληνικὴ ἐργασία.

καὶ περὶ ἄλλων δὲ πολλῶν ἡμαρτημένας δόξας ἔχουσιν οἱ Ἰταλοί· ἀλλ' ἐγὼ νῦν δὲν σκοπῶ τὴν τῶν τοιούτων ἐξελέγξιν· ἐκεῖνο δὲ μόνον ἐξήλεγξα, ἵνα δείξω τὴν δόξαν ἣν ἔχουσι παρ' ἐκείνοις τοῖς λαοῖς τὰ τοῦ Παρθενῶνος ἀνάγλυφα, ὥστε ἐν τεμάχιον, νομιζόμενον ἐξ αὐτῶν, νὰ θεωρητῆ κόσμημα ἀπάσης τῆς Ἰταλίας· δικαίως· διότι ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι προσηκόντως παιδευόμενοι καὶ ἐκ παίδων συνεθίζοντες τὸ βλέμμα εἰς τὰ καλὰ ἐν μουσείοις πλουσίοις ἰδιωτῶν καὶ τοῦ κοινοῦ, αἰσθάνονται τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἐλληνικῶν ἔργων καὶ προσηκόντως χαρακτηρίζουσι τὰ ἐν τοῖς μουσείοις αὐτῶν ἔξοχα καλλιτεχνήματα διὰ τῶν φράσεων *Greco lavoro, Greco scalpello*, δηλαδή ἐλληνικὴ ἐργασία, ἐλληνικὴ σμίλη.

τοιαῦτα δὲ ἐλληνικῆς σμίλης ἔργα ἔχομεν ἡμεῖς οὐκ ὀλίγα. ἔχομεν ἔργα σχεδιασθέντα ὑπὸ τοῦ θεοῦ τῆς τέχνης, τὸν Φειδίαν λέγω, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν αὐτοῦ πελεκηθέντα, ὧν τὸ κάλλος τὴν μὲν ὄρασιν τέρπει, τὴν δὲ ψυχὴν ἐξημερόνει καὶ ἐξαγιαρίζει. τὸ κάλλος τούτων δὲν ἐξεγείρει ταπεινὰ πάθη, ὥσπερ πολλῶν ἐν Ἰταλίᾳ καλῶν, ἃ βλεπόμενα ἐντρέπουσι τοὺς αἰδημονεστέρους, ὡς ἀνθρωπώδη οὕτως εἶπαι χαρακτηριστῆρα ἔχοντα, ἢ εἰς τὸ ἐταιρικὸν ἀποκλίνοντα ἢ συμποσιακὸν καὶ βακχικόν, ὅποια ἐθήρευεν ἡ Ῥωμαϊκὴ τρυφὴ τῶν χρόνων ἐν οἷς ἐποιήθησαν.

τὸ δὲ τῶν ἡμετέρων κάλλος καὶ γυμνὸν ὄν ἵνε ἐπικεχυ-
μένον μὲ σωφροσύνην. ἔχουσί τι αἰθερίον καὶ οὐράνιον, οὕ-
τως εἰπεῖν, ὥστε προκαλοῦσι βλεπόμενα τὸν σεβασμὸν τοῦ
θεατοῦ.

οἱ δημιουργοὶ τῶν ἔργων τούτων ἐθεώρουν τὸ καλὸν ἀχώ-
ριστον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἠδύναντο καὶ διὰ τῆς ὕλης νὰ ἀπο-
τυπώσωσι τὸ κοινὸν τοῦτο τότε παρὰ τοῖς Ἑλλησι φιλο-
σόφημα· ἐν τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν.

ἐπεσκέψθη τὴν καπιτωλίαν Ἀφροδίτην καὶ ἐθαύμασα
γυναῖκα καλὴν τε μεγάλην τε, ἐτοίμην νὰ εἰσέλθῃ εἰς
λουτρόν. εὐτυχῶς δὲν ἐνόησε τὴν παρουσίαν μου, ἂν καὶ
ἐφάνη μοι ὑποπτεύσασά τι μίαν στιγμὴν καὶ δι' αὐτὸ κα-
λύψασα ταῖς χερσὶν ὅσα οὐ θεμίς ὁρᾶσθαι, ἴσως ὅμως καὶ
μόνον ἑαυτὴν αἰδουμένη καὶ προνοοῦσα ἐποίησε τοῦτο.

εἶδα καὶ τὴν ἐν Φλωρεντία μᾶλλον γνωστὴν τῷ κοινῷ
Μεδικεῖαν καὶ ἐμειδίασα ὑπὸ ἐντροπῆς, βλέπων γυναῖκα
νέαν, πλήρη συνείδησιν ἔχουσαν τῆς δυνάμεως ἣν ἐμποιεῖ
τοῖς θεαταῖς τὸ μικρὸν μὲν ἀλλὰ κομψὸν καὶ ῥέον ὑπὸ
τρυφῆς καὶ ἀπαλότητος σῶμά της, προσποιουμένην δὲ ὅτι
προσέχει ἄλλοῦ μακρὰν καὶ ἀγνοεῖ τὸ περὶ ἑαυτὴν συμβαί-
νον, ἐνῶ οὐδ' ἱμάτιόν τι παρέλαβε δι' ἐνδεχόμενον ἐξαφνι-
σμόν, ὥσπερ ἔπραξεν ἡ σώφρων ἀδελφὴ της Καπιτωλία.

καλαί εἰσιν ἀμφοτέραι κατὰ διαφόρους ὁρέξεις καὶ κρί-
σεις, ἀλλὰ γυναῖκες θνηταί, κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, κόρον
ἔχουσαι καὶ μὴ δυνάμεναι νὰ κινήσωσι εἰς ἀρμονίαν τὰς
ἐσωτερικὰς τῆς ψυχῆς χορδὰς πρὸς ὕμνον τῆς παντοδυνάμου
θεᾶς, ἣν εἰκονίζουσι.

καλαί καὶ ὠραῖαι καὶ οἷον σφριγῶσαι ὑπὸ εὐεξίας καὶ

κάλλους εἰσὶν ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη τοῦ ἐλευσινίου ἀναγλύφου ἐν τῷ Θησείῳ καὶ ὀλόγυμνος ὁ μεταξὺ αὐτῶν τελούμενος βούπαις, ὅστις καὶ ἂν ἦνε. ἀλλ' ἐνώπιον τούτων ἰστάμενος αἰσθάνομαι σέβας πρὸς τὰ ὀρώμενα καὶ ἀνεπαίσθητως ὑψόνεται ἡ χεὶρ μου εἰς προσκύνησιν. οὐδαμοῦ ἐν Ἰταλίᾳ εἶδα ὅμοιον ἔργον, οὐδ' ἠσθάνθη ποτέ εἰς τοσοῦτον βαθμὸν ὅ τι προ αὐτοῦ ἄνευ κόρου αἰεὶ αἰσθάνομαι, συχνάκις ἐπισκεπτόμενος τὸ ἄγαλμα.

Παρέρχομαι τὰ ἀριστουργήματα τοῦ φειδιακοῦ ἐργαστηρίου, ὧν ἡ θεὰ ἐμποιεῖ λήθη τοῦ σώματος καὶ ὑψόνει τὴν ψυχὴν τοῦ θεατοῦ εἰς ὑπεραιθέριον κόσμον, καὶ ἀνακαλῶ εἰς τὴν μνήμην σας κατώτερα τινὰ καὶ συνηθέστερα ἔργα γλυπτικῆς παρ' ἡμῖν, τὸ πλῆθος τῶν ὀραίων νεκρικῶν στηλῶν μετ' ἀναγλύφων διαφόρων σκηνῶν τοῦ πολυτρόπου βίου, μάλιστα δὲ τοῦ τελευταίου ἀποχωρισμοῦ τοῦ ἀποσνήσκοντος ἀπὸ τῶν οἰκείων. ὅμοια πολλὰ δὲν εὐρίσκονται εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Ἰταλίας.

ἐποικοδομεῖται ὁ ἄνθρωπος θεωρῶν ταῦτα καὶ ἅμα συνεθίζει νὰ μὴ φοβῆται τὸν θάνατον, ὡς καὶ ἐκεῖνοι δὲν τὸν ἐφοβοῦντο, ἀφειδῶς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀποσνήσκοντες. εἰς πολλὰ ἔνε δεδηλωμένη ἡ θλίψις τοῦ χωρισμοῦ, ἀλλ' ἅμα, ὡς ἐγὼ φαντάζομαι, καὶ ἡ ἐλπίς καὶ προσδοκία μελλούσης μακαριότητος. οὐδέ φαίνεται μοι ἐμμελῶς εἰρημένη ἐν βιβλίοις ἡ γνώμη, καίπερ παρὰ σοφῶν ἀρχαιολόγων, ὅτι αἰεὶ θλίψιν μόνον περὶ τοῦ παρελθόντος ἐκφράζουσιν αἱ νεκρικαὶ ἐπὶ στηλῶν παραστάσεις, ὡς οὐκ ἔχόντων τῶν πολλῶν Ἑλλήνων πεποιθήσιν περὶ τοῦ μέλλοντος. τούναντίον ἐγὼ ἐξάγω ἐκ τῶν ἐπὶ στηλῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῆς μεγάλης ἀγάπης τῶν ζώντων πρὸς τοὺς νεκρούς, μεθ'

ᾧν ἐξακολουθοῦσι νὰ συζῶσι, ἤρωας αὐτοὺς ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ἀνακαλοῦντες καὶ ὡς τοιούτους αὐτοὺς λατρεύοντες, ὡς ἐν καιρῷ εὐδέτῳ δια μακροτέρων δὲ καταδειχθῆ τὸ πρᾶγμα, καὶ δὲ φανῆ, ὡς ἐλπίζω, ὅτι αἱ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς θεωρίαι, ἃς ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος, δὲν ἦσαν ἴδιαι τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ μόνον, ἀλλὰ πεποιθήσεις πολλοῦ μέρους τοῦ ἔθνους τότε, ἃς καὶ ἡ γλυπτικὴ τέχνη ἐδήλωσεν ὅτε μὲν συμβολικώτερα, ὅτε δὲ σαφέστερα.

Ἔχομεν πρὸς τούτοις καὶ ἄλλα διαφόρων χρόνων ἔργα γλυπτικῆς καλὰ καὶ χείρονα, διδακτικὰ δὲ πάντα τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ ἔθνους, οἷά εἰσιν οἱ ἐν τῷ ἁγίῳ Δημητρίῳ τῷ Κατηφόρῳ ἐπικαλουμένῳ εὐρεθέντες Ἑρμαῖ μετὰ ἐπιγραφῶν, ἐξ ᾧν πολὺ φῶς ἐπήγασεν εἰς τὴν γλυπτικὴν τῶν δύο πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων καὶ εἰς τὸν βίον τῶν ἐφήβων τῶν Ἀθηναίων, περὶ ᾧν ὀλίγα ἦσαν ἕως τότε γνωστά. ἦσαν δὲ τὰ μνημεῖα ταῦτα ἐκ τοῦ Διογενείου γυμνασίου πιθανῶς, ὅπερ δὲν φαίνεται νὰ ἀπέιχε πολὺ τῆς δέσεως ἔνθα εὐρέθησαν, καὶ ἀναλογιζόμενος ἐγὼ τοὺς ὠραίους θεμελίους δόμους λίθου Πειραϊκοῦ, οὓς πρὸ ἐτῶν, ὅτε ἡ τοῦ Λεβίδου ἐκεῖ πλησίον ἐκτίζετο οἰκία, εἶδα κατὰ βορειομεσημβρινὴν φορὰν χωροῦντας ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ἀδριανοῦ καὶ ἄλλα θεμέλια λείψανα ἃ ἐν ταῖς ἀπέναντι κτισθείσαις οἰκίαις παρηκολούθησα, πείθομαι ὅτι ἐνταῦθα ἦν ἡ δέσις τοῦ Διογενείου, οὗ καὶ τὴν ἀπόστασιν καὶ φορὰν τῶν δύο πλευρῶν ἀκριβῶς γνωρίζω ὑπὸ τὰς ἐκεῖ οἰκίας· κατεστράφη δὲ ὅλως ἡ μεσημβρινὴ πλευρὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου τοῦ τόπου χάριν τῶν καλῶν καὶ μεγάλων λίθων.

μνήμης δὲ ἄξια κρίνω καὶ τινὰ σπουδαῖα μνημεῖα τῆς

γλυπτικῆς παρ' ἡμῖν, ἃ παραβλέπονται συνήθως ὑπὸ τῶν
ᾤοντων ὡς ἄμορφα καὶ ἄσχημα. εἶνα, δὲ ταῦτα τὰ ἀρχαῖα
ἐκεῖνα λείψανα τὰ προσομοιάζοντα τοῖς αἰγυπτιακοῖς, μαρ-
τυροῦντα τὴν πρόοδον τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι ἐξ οἷας οἷα
ἐγένετο καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἐξῴων παρ' ἄλλων ἐθνῶν
Ἀσιανῶν ἔλαβε τὴν ἀρχὴν τῆς. τοιαῦτα δὲ εἶναι ἢ ἐν ἀκρο-
πόλει ἀκέφαλος Ἀθηνᾶ, καὶ ὁ παρ' αὐτὴν ἀρματηλάτης
(ἄνθρωπος ὢν καὶ οὐ γυνή), ὁ σφηνοπάγων Ἑρμῆς καὶ ἄλλα ἐν
τῇ ἀκροπόλει καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος διεσκορπισμένα, ὧν
ἀπάντων ἐξοχα διαπρέπει ἢ ἐν τῷ Θησείῳ στήλῃ τοῦ Ἀρι-
στίωνος, οὐ χρυσῷ ἰσοβαρεῖ οὐδὲ τιμίῳις λίθοις τιμηθῆναι
δυναμένη.

πάντα ταῦτα, ὡς περ πινακίδια στοιχειώδη ὄντα εἰς σπου-
δὴν τῆς πλαστικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων, εἰσὶ λείψανα ἀνεκ-
τίμητα. ἄνευ τῆς σπουδῆς τούτων ἀδύνατον νὰ κατανοήσῃ
τις καὶ ἐκτιμήσῃ προσηκόντως τοῦ ἰδανικοῦ καλοῦ τὰ καλλι-
τεχνήματα ὑστερωτέρων χρόνων· διότι ὡς πάντα τὰ τῶν
Ἑλλήνων, οὕτω καὶ τὸ καλὸν ἐν τῇ τέχνῃ ἀνεπτύχθη βασι-
μηδόν, καὶ ὅστις παρακολουθῆσῃ τὴν τοιαύτην του ἀνάπτυξιν
ἐπιμελῶς, μόνος δύναται νὰ εὕρῃ καὶ νὰ κατέχῃ τὴν Αὐδίαν
βάσανον τοῦ ὄντως καλοῦ καὶ μὴ τοιούτου.

τοιαῦτα ἔργα ὀλίγα καὶ ἀνεπαρκῆ εἶδα ἐν Ἰταλίᾳ· τὸ
πλῆθος δὲ τῶν ὁμοιορρυθμῶν ἐκεῖ φαινομένων εἰσὶ μεταγενέ-
στερα ἔργα, ἀπομιμήσεις τοῦ ἀρχαίου ρυθμοῦ διὰ ᾤοντικῆς
χρείας, δι' ἃς πᾶν τὸ ἀρχαῖον ἵνε μᾶλλον εὐπρόσδε-
κτον, ὡς περ ἐξηγιασμένον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ δι' αὐτὸ σεβα-
στότερον.

ὅστις ἐσπούδασεν ἐν τοῖς παρ' ἡμῖν γνησίως ἀρχαίως τὴν
γλυφτὴν τοῦ ἀρχαίου ρυθμοῦ, εὐκόλως διορθῆ τὴν ἀτέλειαν τῆς

μιμήσεως ἐν ἐκείνοις, ἃ μᾶλλον δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς σπουδὴν τοῦ ἀρχαῖζοντος ῥυθμοῦ ἢ αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου.

παρατρέχων δὲ πλῆθος ἄλλων κατωτέρας τεχνικῆς ἀξίας ἔργων, σπουδαίων ὅμως ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν, ἃ ἔχομεν ἡμεῖς μᾶλλον ἢ ἐκεῖνοι, ἐν οἷς καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ, χρῆμα πολυτιμότατον καὶ κοινὸν κτῆμα τῆς ἀρχαιολογίας καὶ φιλολογίας, ἵνα μὴ παρεκτείνω τὸν λόγον, ὀνομάζω ἔτι μόνον τὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παρ' ἡμῖν ἀπαράμιλλα μνημεῖα, τὰ αἰώνια ταῦτα παραδείγματα ἐκ τῆς ἀκριβοῦς τῆς τέχνης. οὔτε ἐν Ἰταλίᾳ οὔτε ἀλλαχοῦ τῆς οἰκουμένης εὐρίσκεται ἐν μνημεῖον, οἷον τὸ Θησεῖον ἢ ὁ Παρθενὼν καὶ εἴ τι ὅμοιον ἐνταῦθα ἢ ἀλλαχοῦ ἐν Ἑλλάδι. δὲν λέγω περὶ αὐτῶν περισσότερον. τὰ Ἰταλικά οἰκοδομήματα ἔχουσι μὲν μέγεθος καὶ ὄγκον καταπληκτικόν·

“χάρις δ' ἅπερ ἅπαντα τεύχει τὰ μείλιχα θνατοῖς”,

κατὰ τὸν Πίνδαρον, δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτά. αὕτη ἐχύθη ὅλη εἰς τὰ ἐνταῦθα.

Καθόλου δὲ περὶ ἀπάντων τῶν παρ' ἡμῖν ἀρχαίων λέγω τοῦτο· ὅτι ἔχουσι ἀρετὴν τινα, δι' ἣν εἰς σπουδὴν τῆς τέχνης εἰσὶ πολλῶ χρησιμώτερα τῶν ἐν Ἰταλίᾳ λιθίνων· ἡ δ' ἀρετὴ αὐτῶν κεῖται ἐν τῇ ἐλλείψει, ὅτι δὲν ἔχουσι συμπληρώματα καὶ διορθώσεις ὑπὸ νεωτέρων τεχνιτῶν, ἀλλ' ἀφέστησαν, ὅπως ἡ τύχη παρέδωκεν αὐτὰ ἡμῖν. ἡ ἀξία δὲ τῆς ἀρετῆς ταύτης δὲν ἴνε μικρά· ἠσθάνθησαν αὐτὴν πρὸ πολλοῦ οἱ Γερμανοὶ, νῦν δὲ ἐνόησαν αὐτὴν τέλος καὶ οἱ Ἰταλοὶ, οἵτινες τα νῦν ὀσημέραι ἀνευρισκόμενα ἢ εἰς ἔχουσι ἀφίνουσι ἢ μετὰ γύψου μόνον συμπληρῶνουσιν, ἀλείφοντες ὅμως, ὡς δὲν ἔπρεπε, τὰς διορθώσεις μὲ χρῶμα προσόμοιον τῷ

λίτῳ τοῦ ἀρχαίου, δι' ὃ ἄνευ ξέσεως ἢ πλύνσεως δυσχερῆς ἀποβαίνει ἐνίοτε ἢ διάγνωσις τοῦ γνησίου καὶ μὴ.

Ὅτι μὲν λοιπὸν τὰ παρ' ἡμῖν ἀρχαῖα δὲν εἶναι ἄξια καταφρονήσεως ἱκανῶς μὲν ἐδηλώθη καὶ νῦν, ὡς νομίζω, ἐκ τῶν εἰρημένων, πολὺ δὲ μᾶλλον καὶ συγνάκις ἢ ἀ καταδειχθῆ ἢ ἄξια αὐτῶν ἐν ταῖς ἐξῆς ἡμῶν ὁμιλίαις.

προσῆτο δὲ νῦν καὶ τόδε περὶ αὐτῶν, πασιφανές πρᾶγμα λέγων, ἄξιον δὲ νὰ κηρυχθῆ παρὰ παντὸς παντὶ σῶνει. τὰ ἀρχαῖα ἡμῶν χρήζουσι περιποιήσεως μεγάλης καὶ ταχείας ἄνευ ἀναβολῆς· διότι κατ' ἡμέραν βλάπτονται πολλαχῶς, ἀφύλακτα ὄντα τὰ πολλὰ ἐν ὑπαίθεροις καὶ μάλιστα τὰ ἐν τῷ Παρθεωνί ἀριστουργήματα, ὧν ἐξεδάρη ἤδη, ὡς μετὰ πολλῆς σλίψεως παρετήρησα, ὅλη ἢ ἐπιδερμὶς τῆς λείας ἐργασίας.

μοὶ φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἤθελε νομισθῆ φρόνιμος ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις ἦλθον νὰ τιμήσῃ διαφερόντως τοὺς γονεῖς ἢ εὐεργέτας του, λόγου χάριν, ἀπεφάσιζε νὰ οἰκοδομήσῃ αὐτοῖς ὑπὲρ δύναμιν πολυτελῆ μέγαρον καὶ ἔπειτα ἄφινεν αὐτοὺς ἔτη πολλὰ ἐν ὑπαίθερῳ ὅλως ἀστέγους, ἐκτεθειμένους εἰς τὰς ἐπιδράσεις τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τὰς κολαφίσεις τῶν διαβατῶν. καὶ ὅμως ὅμοιόν τι συμβαίνει παρ' ἡμῖν μὲ τὰ ἀρχαῖα· ἀντὶ νὰ κτίσωμεν εὐθὺς, ὡς ἠδυνάμεθα, εὐτελῆ καὶ ἀγαπητὰ σκηνώματα, μεγάλα ἐπιθυμήσαντες δὲν ἐπληρώσαμεν τὴν χρεῖαν εἰς ἔτη τεσσαράκοντα μάλιστα.

ταῦτα μὲν οὖν οὕτως ἔχουσι. ἐννοήσας δὲ τις ὅσα ἐπάνω ἔλεγα, ἴσως ἠδύνατο νὰ με ἐρωτήσῃ τοιαύτην τινὰ ἐρώτησιν· τί χρειάζεται λοιπὸν ἢ δαπανηρὰ ἐπίσκεψις τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἀρχαίων, ἀφοῦ ἱκανὰ κρίνεις τὰ παρ' ἡμῖν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ καὶ μὴ καὶ εἰς διδασκαλίαν καὶ τὰ

λοιπὰ, ὅσα ἔλεγεσ; χρειάζεται, ἀποκρίνομαι, καὶ πολὺ μάλιστα ἵνε ἀναγκαία· ἢ γνῶσις τούτων ἄνευ ἐκείνων ἵνε κολοβή· καὶ πάλιν ἢ ἐκείνων ἀτελής ἄνευ τούτων.

Ἑλλάς καὶ Ἰταλία εἶναι αἱ δύο ἔνδοξοι χῶραι τῆς ἀρχαιομαθείας, Ἀθῆναι δὲ καὶ Ῥώμη τὰ δύο κάλλιστα γυμνάσια τῆς ἀρχαιολογίας· καθὼς ἢ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας ἄνευ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἵνε ἀτελής καὶ ἀντιστρόφως, οὕτω καὶ ἢ τῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολογίας καὶ ἱστορίας καὶ παντὸς κλάδου τῆς ἀρχαιομαθείας τῶν Ἑλλήνων ἢ τῶν Ῥωμαίων εἰσὶν ἀλλήλων συμπληρωτικαὶ καὶ ἀχώριστοι· καθὼς δὲ πάλιν ἂν τις, λόγου χάριν, ἤθελε κατὰ μονοτροπίαν τινὰ νὰ περιορίσῃ τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν μίαν τῶν δύο φιλολογιῶν, τὴν δ' ἑτέραν ὅλως νὰ ἀγνοήσῃ, καὶ με ἡρώτα εἰς ποτέραν νὰ τραπῇ, εὐθὺς θὰ τῷ ἀπεκρινόμεν, εἰς τὴν ἐλληνικὴν· οὕτως ἂν τις μακρὰν τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας οἰκῶν καὶ μὴ δυνάμενος ἀμφοτέρας νὰ ἐπισκεφθῇ, ὅμως ὑπὸ ἐπιθυμίας ἀρχαιολογικῆς ἀκατασχέτου ἐνοχλούμενος, ἀπεφάσιζε μὲ πᾶσαν θυσίαν μόνον τὴν μίαν τούτων τῶν χωρῶν νὰ περιηγηθῇ, καὶ με ἡρώτα, ποτέραν νὰ προτιμήσῃ, εὐθὺς καὶ εἰς τοῦτον θὰ ἔδιδά τὴν ἀπάντησιν στρογγύλην· νὰ προκρίνῃ τὴν Ἰταλίαν, ὡς διδακτικωτέραν οὐ μόνον τῆς καθόλου ἀρχαιολογίας τῶν Ἰταλικῶν ἐθνῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν ἐλληνικῶν· διότι ἐν Ἰταλίᾳ ἦν ἢ μεγάλη Ἑλλάς, καὶ τὰ λείψανα τοῦ μεγέθους αὐτῆς ἔτι καὶ νῦν καταπλήττουσι τὸν θρακῆν. αἱ ἐλληνικαὶ ἀποικίαι ἐξημέρωσαν τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν καὶ διέδωκαν τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα κατὰ μέγα μέρος τῷ καιρῷ ἐκείνῳ· ἐξ Ἑλλάδος εἰσὶ τὰ πλεῖστα ἀγάλματα ἐκεῖ, Ἕλληνες δὲ ἦσαν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν τεχνιτῶν ἐν τοῖς χρόνοις τῶν αὐτοκρατόρων, καὶ τούτων ἔργα

εἶναι τὰ πλείστα καὶ κάλλιστα τῶν σωζομένων. τέχνη καὶ βίος τῶν Ἰταλικῶν ἐθνῶν δὲν διαφέρουσι πολὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἡ σπουδὴ αὐτῶν ἵνε ἀχώριστος· ἐν Ἰταλίᾳ δὲ βλέπει τις μᾶλλον τὴν Ἑλλάδα ἢ ἐν Ἑλλάδι τὴν Ἰταλίαν.

Ἴδου βλέπετε λοιπὸν ὅτι ἐξάρας ἐγὼ τὰς ἀρετὰς τῶν παρ' ἡμῖν λειψάνων τῆς ἀρχαιολογίας δὲν καταφρονῶ ἐκεῖνα· τοῦναντίον μάλιστα, θεωρῶ ἐκεῖνα ἀναγκαιότερα καὶ προσφορώτερα εἰς καταμάσθησιν τῆς τέχνης καὶ τῆς καθόλου ἀρχαιολογίας.

τὴν λεπτὴν βέβαια ἐκείνην αἴσθησιν καὶ κρίσιν τοῦ καλοῦ καὶ μὴ ἐν τῇ τέχνῃ, περὶ ἧς καὶ ἐπάνω προεῖπα, δὲν εἶναι προσλάβη ἐκ τῆς εἰσεῖρας μόνον τῶν ἐκεῖ μνημείων, εἶναι μάσθη ὅμως ἄλλα πολλὰ πράγματα ταχέως καὶ σαφῶς, περὶ ὧν ἀτελεῖς εἶχεν ιδέας ἐκ μόνης τῆς ἀπὸ βιβλίων καὶ εἰκονογραφιῶν σπουδῆς, καὶ ἄλλα περὶ ὧν οὐδὲ δόξαν τινὰ ἐξ ἀναγνώσεως βιβλίων ἔδύνατο νὰ συλλάβῃ.

ἄνευ ὑπερβολῆς λέγω ὅτι τρίμηνος ἐν τοῖς μουσείοις τῆς Ἰταλίας διατριβὴ διδάσκει τὸν ἡσκημένον εἰς εἰσεῖραν καὶ ἐξέτασιν τῶν ἀρχαίων πραγμάτων (διότι ὑπάρχει καὶ τις ἕξις καὶ τέχνη εἰς τὸ βλέπειν τὰ ἀρχαῖα) περισσότερα καὶ καλλίτερα ἢ τριετής ἐν βιβλίοις μελέτη. δὲν ἵνε δὲ μόνον τῷ περὶ τὰς τέχνας σπουδάζοντι χρήσιμος ἢ ἐπίσκεψις τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ τῷ φιλολόγῳ καὶ τῷ ἱστορικῷ καὶ παντὶ λογίῳ.

Ἔσα καὶ ἂν ἀναγνώσῃ τις περὶ οἰκοδομῆς παλαιῶν πόλεων καὶ οἰκιῶν, οὐδέποτε εἶναι προσλάβη τόσον καθαρὰν ιδέαν περὶ διατάξεως τῶν μερῶν τῆς πόλεως καὶ τῆς οἰκίας, περὶ χρήσεως καὶ οἰκονομίας τόπου μετὰ φιλοκαλίας, περὶ ὁδοποιίας, τειχοποιίας καὶ τοιχογραφίας, ὅποιαν καὶ ἐκ μιᾶς μόνον ἐπι-

σκέψεως τῆς Πομπηίας. ἡ δευτέρα καὶ τρίτη επίσκεψις διδάσκει περισσότερα καὶ τινα τυχὸν ὑπ' ἄλλων ἀπαρατήρητα.

ὅσα καὶ ἂν μάθῃ τις ἐκ βιβλίων περὶ οἰκιακῶν ἐπίπλων καὶ σκευῶν καὶ κοσμημάτων, οὐδέποτε θὰ φαντασθῇ καλῶς τὴν ποικιλίαν τῆς εὐρέσεως εἰς σχήματα καὶ κοσμήματα παντοῖα καὶ χαρίεντα, οὐδέ την ἀκρίβειαν τῆς ἐργασίας, πρὶν ἴδῃ αὐτὰ εἰς πληθὺς πολὺ ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεοπόλεως, πήλινα, χάλκινα, ὑέλινα, ἀργυρᾶ, χρυσᾶ καὶ ἐκ παντοίων λίθων τιμίων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀγλαΐσματα.

τριάκοντα ἡμέρας ἐθεωροῦσα ἐγὼ τὰ τοιαῦτα καὶ μετὰ τέρψεως ἐδιδασκόμην· τὰ δὲ μάλιστα ἀρέσκοντα ἐμοὶ ἦσαν τὰ ὀρειχάλκινα ἀγάλματα, ἀνδρομήκη καὶ μικρότερα καὶ κολοσσιαῖα ὄντα, καὶ αἱ ἐκ Πομπηίας καὶ ἄλλων πόλεων τοίχων ζωγραφίαι καὶ τὰ ἐδάφων ψηφιδοποικίλματα, ἐν οἷς διαπρέπει ἡ μάχη Ἀλεξάνδρου πρὸς Δαρεῖον, ἔργον ὑπὸ πάντων θαυμαζόμενον καὶ ἐξυμνούμενον· δικαίως· διότι ἐνέχει πάσας τὰς ἀρετὰς καλῆς συνθέσεως γραφικῆς, εὗρεσιν ποιητικῆν, διάθεσιν, δύναμιν, ζωὴν καὶ ὅσα τοιαῦτα, ὥστε ὁ μέγιστος ποιητῆς τῆς Γερμανίας, ἀρχαιολογικὸς ἀνὴρ ὢν, ἀπεφάνθη περὶ αὐτοῦ ὅτι ἀδύνατον νὰ εὐρεθῇ ἄνθρωπος νὰ ἐκτιμήσῃ προσηκόντως τὸ ἔργον.

Ἐν Ῥώμῃ διέτριψα ἡμέρας τριάκοντα καὶ μίαν· καὶ ἐνταῦθα προσφορώτατον εἶπεῖν τὸ τοῦ ποιητοῦ

τί πρῶτόν τοι ἔπειτα, τί δ' ὑστάτιον καταλέξω.

τόσα πολλὰ διδάσκειται τις ἐνταῦθα! σεσωματωμένος παρίσταται ὁ μυθολογικὸς κόσμος ἐνώπιον τοῦ θεατοῦ· νομίζει τις ὅτι μετεφέρθη εἰς τόπους ὀνείρων· θεοὶ καὶ θεαί, ἥρωες καὶ ἡρώιναι, βάνχαι καὶ τὸ σατυρικὸν γένος ἅπαν εὐρίσκον-

ται περί αὐτόν. ἡ Δέα αὐτῶν ἐπενεργεῖ οὕτως εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ γνωρίζοντος τὴν μυθολογίαν, ὥστε νῦν μὲν νομίζει ὅτι ἐν Ὀλύμπῳ εὐρίσκεται· ὅταν βλέπῃ ὅτι μέγας ἐπὶ Σρόνου ὑψηλοῦ κάθεται ὁ Ζεὺς, ἐνθεν δὲ καὶ ἐνθεν ἐξείης πάντες Δεοὶ πᾶσαι τε Δεαίνας ἀποτελοῦσι δύο μακρὰς σειρὰς εἰς καλλίτεχνον δῶμα· νῦν δὲ πάλιν φαντάζεται ὅτι περιπλανᾶται ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τοῦ βακχικοῦ Διάσου καὶ συνεκβακχεύεται. ὅταν δ' ἀτενίσῃ πρὸς τοὺς κολοσσιαίους τῆς Ῥώμης αὐτοκράτορας καὶ ἰδῆ καὶ τοὺς γενναίους Δακούς μὲ δεδεμένας ἢ ἀποτετμημένας χεῖρας, αἰσθάνεται τι κρύος ἐν τῇ καρδίᾳ μὴ δι' ἐνὸς αὐτῶν νεύματος ἀναγκασθῆναι αὐτοκτονήσῃ· ἄλλα δὲ αἰσθήματα διεγείρονται ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Δεατοῦ ὅταν εἰσέλθῃ εἰς τὰς αἰθούσας τῶν ποιητῶν καὶ φιλοσόφων· ἠσπασθῆν μετὰ δακρύων τὸν Ὀμηρον καὶ τὸν Πίνδαρον, δύο πεφιλημένους μοι ἄνδρας, οἷς μάλιστα ὀφείλω εἶ τι καλὸν ἔχω ἐν ἑμαυτῷ. ἠρώτησα τὸν Σωκράτη καὶ Πλάτωνα νὰ μοὶ λύσωσι μίαν μου ἀπορίαν, ἣτις ἀναφύεται ἐν ἐμοὶ ἐκάστοτε ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πλατωνικῶν διαλόγων, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν νὰ μοὶ ἀποκριθῶσιν. ἐσπούδασα τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Θουκυδίδου· διότι πολλῶν νυκτῶν ὕπνον μὲ ἀφήρσεν ἡ μελέτη τῆς ἑυγγραφῆς του. σοβαρὸς ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἱκανὸς νὰ ἐμπνεύσῃ καὶ ἄλλῳ τὸ ἑαυτοῦ ἦθος. οὐδεὶς μᾶλλον αὐτοῦ μὲ ἐδίδαξε τὴν κριτικὴν· διέταξα νὰ μοὶ πλάσωσιν ἐκ πηλοῦ τὴν εἰκόνα του ἵνα ἔχω αὐτὴν ἀεὶ ἐνώπιόν μου. συμπαρέλαβον καὶ τὸν ἀντιμέτωπον αὐτοῦ τὸν ἀγαθὸν Ἡρόδοτον.

εἶδα σύννουν τὸν μακροπρόσωπον Ἐπίκουρον καὶ οὐχ ἑποῖον ἐνδέχεται νὰ φαντασθῆ τις αὐτὸν ἐκ τῆς φιλοσοφίας του. συμφυῆς δ' αὐτῷ ἦν καὶ ἐν τῇ πέτρᾳ ὁ καὶ ἐν τῷ βίῳ

ἀχώριστος αὐτοῦ ὑπάρξας μαθητὴς καὶ φίλος του, ὁ Μη-
τρόδωρος. τότε ἐνεδυμήθη μίαν καλὴν καὶ σώαν εὐτυχῶς
προτομήν ἐν Ἀθήναις, ἣτις, εὐρεθεῖσα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πρὸ
τῶν βασιλικῶν ἱπποστασίων, μετεκομίσθη εἰς τὰ ἀνάκτορα,
καὶ ἐκεῖθεν ἔπειτα εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας, ὅπου
ἴσως καὶ νῦν κεῖται. ἵνε δὲ λόγου ἕξια καὶ ὡς πρώτη ἐν
Ἀθήναις γνωρισθεῖσα εἰκὼν γνωστοῦ φιλοσόφου, δευτέρα δὲ
ἐπισήμου ἀπλῶς Ἕλληνας.

εἶδα μέγαν τὸν Εὐριπίδην κρατοῦντα τραγικὸν πρόσωπον·
ἠλεκτρίσθη ἐκ τῆς ὄψεως καὶ ἠσπανάομη ἐμαυτὸν συνα-
νυψούμενον τῷ ποιητῇ, ὃν ὁ Ἀριστοτέλης ἐκάλεισε τραγικώ-
τατον, ὁ δὲ τεχνίτης ἀπετύπωσεν ἐν τῷ λίθῳ τὸν χαρακτῆρα
τοῦτον· τραγικωτάτη τῷ ὄντι ἵνε ἡ ἔκφρασις τοῦ ἀνδρι-
άντος.

κατῶρθωσα νὰ ἴδω καὶ τὸν Σταγειρίτην, τὸν μέγιστον ἐν
ἀνθρώποις νοῦν. ἦν τις ἐπὶ θρόνου καθήμενος, καὶ ὡς περ
τι σκεπτόμενος· ἀλλὰ πάντοθεν περιβλέψας τὸν ἄνδρα δὲν
ἴδυνήθη νὰ πεισθῶ ὅτι ἔχω ἔμπροσθέν μου τὸν διδάσκαλον
τοῦ Ἀλεξάνδρου· οὐχ οὗτος ἐκεῖνος, εἶπα τῷ παρ' ἐμοὶ φίλῳ.

καὶ τὸν καλούμενον Μένανδρον ἐπεσκέψην· ἀλλ' οὐδ' ἐν
τούτῳ ἀνεγνώρισα τοὺς χαρακτῆρας τῆς κωμωδικῆς ἀηδόνας,
ἦν θαυμασίως ἐξύμνησεν ὁ Πλούταρχος· ὅτι δὲ τὸ ἐν τῷ
θεάτρῳ τοῦ Διονύσου ἐν ἔτει 1862 ἀνακαλυφθέν κομψὸν
βάθρον τῶν τεχνιτῶν Κηφισοδότου καὶ Τιμάρχου δὲν ἀνήκει
εἰς τὸ ἐν τῷ Βατικανεῖῳ ἄγαλμα, ἀρκοῦσιν εἰς ἀπόδειξιν
σώματος μόνον ὀφθαλμοὶ καὶ βακτηρία ὡς μέτρον· τόσον
διαφέρουσιν αἱ διαστάσεις τῆς συμφυοῦς τῷ ἀγάλματι ἐκείνῳ
πλακὸς καὶ ἡ ἐργασία αὐτῆς ἀπὸ τοῦ παρ' ἡμῖν βάθρου,
ἕπερ ἐστὶ κάλλιστον.

ου μακρὰν τοῦ Εὐριπίδου ἄλλου ἀνδρὸς μεγάλου συνεκί-
νησεν ἢ ὄψις γοργῶς τὴν ψυχὴν μου. εἶδα τὸν Δημοσθένην
ὡσπερ ζῶντα ἐνώπιόν μου καὶ μόνον οὐχὶ φωνὴν ἀφιέντα.
ἦν ὑψηλὸς καὶ ξηρὸς, βυτιδωμένον εἶχε τὸ μέτωπον καὶ τὸ
πρόσωπον ὅλον, βραχείας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν
γενείων καὶ ὑποτρέμον τὸ κάτω χεῖλος· ἐκράτει δ' ἐν ταῖς
χερσὶ βιβλίον, ὃ μετὰ τῶν χειρῶν ἐδωρήσατο αὐτῷ ὁ νέος
τεχνίτης, ἀγνοήσας ἴσως ὅτι οἱ παλαιοὶ ῥήτορες δὲν ἀνεγί-
νωσκον τὰς δημηγορίας, ἀλλ' ἀπὸ στίχους ἔλεγαν. καὶ τὸν
ἕτερον κορυφαῖον τῆς ἀττικῆς ῥητορείας καὶ καλλιπεείας
ἐγνώρισα· ὁ δαίμων καὶ εἰς πέτραν μεταμορφωμένους μα-
κρὰν ἀλλήλων ἔχει χωρισμένους τοὺς δύο δεινοὺς ἀντιπάλους.
ἠρέμα εὖσαρκος, γλυκὺς τὴν ὄψιν, κοσμίως ἰστάμενος καὶ
κομφᾶ ἐνδεδυμένος ἔκαμνεν ἐπίδειξιν τῆς καλλιφώνου εὐφρα-
δείας του ἐν Νεοπόλει ὁ υἱὸς τοῦ Ἀτρομήτου, ἀγνώριστος
τοῖς πολλοῖς, οἵτινες ὡς Ἀριστείδην αὐτὸν θαυμάζουσιν. ἐξαι-
ρετος ἴνε ἡ ἐργασία καὶ διατήρησις τοῦ ἀνδριάντος τούτου·
ἴνε ἐν τῶν καλλίστων ἀγλαϊσμάτων τῆς Νεοπόλεως καὶ ἀπά-
σης τῆς Ἰταλίας.

καὶ πολλὰ ἄλλα εἶδα· εἶδα καὶ χορτασμὸν βλέπων δὲν
εἶχα, ἀλλὰ συνέβη μοι τὸ τῶν μεθύοντων πάθημα. ἐκεῖνοι
γὰρ, ὡς λέγεται, ὅσῳ μᾶλλον πίνουσι τόσῳ περισσοτέραν δίψαν
αἰσθάνονται. καὶ ἐμοὶ ὅμοιον συνέβη πάθος· μὲ λύπην ἤκουα
τὸν κώδωνα καλοῦντά με εἰς ἔξοδον ἢ τὴν φωνὴν τῶν φυλά-
κων ὀπισθὲν μου, ὅσάκις βυδισμένος ἐν τῇ θεωρίᾳ ἐλησιμο-
νοῦσα τὸ σύνθημα. ἀλλὰ καὶ ἐξελεῖσθαι οὐχ ἤττον ἔμενα ἐν
τῷ ἰδανικῷ κόσμῳ καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα. συνέβη δέ μοι
πολλάκις καὶ ἐν ὀνείροις νὰ ἐκφωνῶ τὰς ἐντυπώσεις μου καὶ
νὰ διαταράττω τὸν ὕπνον τοῦ συνοίκου μου· ὅς ἐγνοήσας τὸ

μβάν ἐμοί, ὡς ἄλλος Πυλάδης, ἐφρόντιζε διὰ παντοίων
 των θαυμάτων τερπνῶν καὶ περιπάτων νὰ παρατρέπη ἐξ
 είνων τὴν προσοχὴν μου καὶ νὰ δίδῃ οὕτω νέας ἐμοί δυ-
 ῖμεις πρὸς ἐξακολουθήσῃν τοῦ ἔργου. ἴσθῆνησε τέλος τὸ
 ἔργον, πολλὰς ὥρας ἠναγκασμένον ὄν ἐπὶ μαρμάρων νὰ ἴστα-
 ται· ἀλλὰ καὶ πυρέσσον ἠνάγκαζεν αὐτὸ ἡ ψυχὴ νὰ τὴν
 ὑπηρετῇ ἐν τῇ ἐρεύνη τῆς ἀληθείας. ἀκαταπόνητος καὶ
 ἀκόρεστος ἵνε ἡ ψυχὴ ἐν τῇ ζητήσῃ τῆς ἀληθείας, ὁσάκις
 φαντάζεται ὅτι εὐρίσκει αὐτήν· οἱ φιλόπονοι νοοῦσιν ὃ λέγω.
 ἂν οἱ νεώτατοι κατάλογοι τῶν μουσείων περιεῖχαν τα ἀπο-
 τελέσματα προτέρας ἐρεύνης, ἡδυνάμην κάγῳ νὰ προσθέσω
 οὐκ ὀλίγας ἰδίας δόξας καὶ ἐρμηνείας περὶ τινῶν, διαφερού-
 σας τῶν ἐν τοῖς καταλόγοις παραδεδομένων.

οὕτω παραδείγματος χάριν περὶ τοῦ ἐν Belvedere περι-
 φήμου κορμοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ὃν Ἀπολλώνιος Νέστορος
 Ἀθηναῖος ἐποίει, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν του, νομίζω ἐγώ,
 ὅτι δὲν ἀποτελεῖ σύμπλεγμα μετὰ τῆς Ἥρας ἢ ἄλλου τινός,
 ἀλλ' ἐποιήθη μόνος ὁ Ἡρακλῆς τανύων πρὸς ἄλλον τινα
 τὸ (λείπον νῦν μετὰ τῶν χειρῶν) μέγα τόξον του, καὶ ὅτι
 δὲν ἀπετελέσθη ἐντελῶς τὸ ἔργον. λείπει αὐτῷ ἡ τελευταία
 ἀπόξεσις καὶ λειότης· διὰ τοῦτο δὲ δὲν χαρακτηρίζονται οἱ
 μυῶνες καὶ τὰ νεῦρα εὐγράμμως, καὶ οὐχὶ δι' ἄς αἰτίας
 ἄλλοι λέγουσι.

παραδοξοτέρα ἴσως θὰ φανῇ ἡ γνώμη μου περὶ δύο θαυ-
 μασίων αὐτόθι ἐρμοειδῶν προτομῶν λευκοῦ μαρμάρου, ὧν ἡ
 μὲν χαρακτηρίζεται ὡς Τραγωδία, ἡ δὲ ὡς Κωμωδία,
 ὅτι ἀμφότεραί εἰσι εἰκόνες μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θνητῆς
 γυναικὸς Ῥωμαίας, καὶ πιθανῶς Σαβίνας τῆς συμβίας
 Ἀδριανοῦ.

ἀλλὰ περὶ τῶν τοιούτων παρατηρήσεων χρειάζεται μακρότερος ἢ κατὰ τὴν παρούσαν περίστασιν λόγος. νῦν δὲ ἀξιώσατε ἔτι νὰ ἀκούσητε, ὡσπερ κεφάλαιον τῆς παρούσης ὀμιλίας, συσχετιζόμενον καὶ μετὰ τῆς προκειμένης ἡμῖν πορείας ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης, τάδε.

ὅτι τὰ διασωθέντα μνημεῖα τῆς τέχνης, καὶ μετὰ τόσας χρόνων καὶ δεινῶν καιρῶν ἀμαθείας καὶ δεισιδαιμονίας καταστροφάς, εἰσὶ πάμπολλα καὶ ἱκανὰ νὰ δώσωσιν ἡμῖν ἀκριβῆ γνῶσιν καθόλου εἰπεῖν τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐλευθερίου τε καὶ βαναυσοτέρας (διότι ἀχώριστοί εἰσιν αὗται). ἐλπίς δὲ ἴνε καὶ ἄλλα πάμπολλα νὰ εὐρεθῶσι.

Ἡ ἱστορία τῆς τέχνης ἦν μέλλομεν ἐφεξῆς νὰ πραγματευθῶμεν ἴνε καθόλου εἰπεῖν εὐτυχεστέρα τῆς ὁμοταγοῦς αὐτῆς ἀδελφῆς ἐν τῇ φιλολογίᾳ, τῆς ἱστορίας τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ἣν ἄλλοτε διήλθομεν ἐνταῦθα, ὡς ἔχουσα ὀλιγώτερα χάσματα καὶ κολοβώσεις τῶν εἰδῶν. τινὰ μάλιστα κύρια εἶδη τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, οἷον ἡ πλαστική, τὸ κάλλιστον καὶ σπουδαιότατον πάντων, δύναται νὰ λογισθῇ ὅλως πλήρες· διότι ἐκ τοῦ εἶδους τούτου πλεῖστα καὶ κάλλιστα μνημεῖα διεσώθησαν ἡμῖν ἐκ πάντων τῶν αἰώνων, λίθινα καὶ χάλκινα παντοῖα εἰς μυριάδας ἀριθμούμενα. ἐν τοῖς καλλίστοις δ' αὐτῶν ἐνδέχεται νὰ ὑπολανθάνωσι καὶ τινὰ μεγάλων τεχνιτῶν καλλιτεχνήματα· διότι ἀπίθανός μοι φαίνεται ἡ γνώμη τῶν ἀρχαιολόγων ὅτι οὐδὲ ἐν ἔργον μεγάλου γλύπτου διεσώθη εἰς ἡμᾶς, ὅταν ἀποβλέπω εἰς τόσον πλῆθος μνημείων, καὶ παράδοξος πάλιν ἡ σπουδὴ τῶν νεωτέρων ἐξ αὐτῶν πᾶν λόγου ἄξιον ἔργον, ὅπερ ἀνακαλύπτεται, νὰ τὸ ἐξηγῶσιν ὡς ἀντίτυπον καὶ ἀπομίμημα ἄλλου ἀπολεσθέντος πρωτοτύπου.

ὅπως δήποτε καὶ ἐὰν ἔχη τὸ ζήτημα τοῦτο, τόσον ὅμως ὑπὸ πάντων ὁμολογεῖται, ὅτι ἀντίτυπα περιβοήτων το πάλαι καλλιτεχνημάτων διεσώθησαν ἡμῖν οὐκ ὀλίγα.

ἔξω δὲ τούτων ἀπάντων ἔχομεν οὐκ ὀλίγον πλήθος ἔργων ἐκ τῆς ταπεινοτέρας κοροπλαστικῆς, πολλὰς δὲ μυριάδας μνημείων τελείων ἐκ τῆς περιεργοτέρας μικρογλυπτικῆς τέχνης τῶν σφραγίδων τῶν νομισμάτων καὶ τῶν δακτυλιολίσσων καὶ τῶν τούτοις προσομοίων.

τὰ δὲ τοιαῦτα ἔργα διὰ τὴν μικρότητα καὶ σκληρότητα τῆς ὕλης των, ὀλιγώτερον εἰς φθορὰν ὑποκείμενα, φαίνονται καὶ νῦν ἔτι ὡς περ νεουργὰ καὶ πρόσφατα, καὶ χρησιμεύουσιν οὐ μόνον εἰς πλήρη καὶ ἀκριβεστάτην γνῶσιν τῆς ἰδίας ἐν αὐτοῖς τεχνουργίας, ἀλλὰ καὶ τῆς σεμνοτέρας λιθοξοικῆς καὶ χαλκοτυπικῆς· διότι ἡ ἀνάπτυξις τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης δὲν ἔγεινεν ἀλληλοδιαδόχως, ὡς ἐν τῇ φιλολογίᾳ τὰ διάφορα τοῦ λόγου εἶδη, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὁμοιόμορφως, ὡς περ οἱ κλάδοι καὶ κλώναι καὶ ἀκρέμονες τοῦ αὐτοῦ φυσικῶς αὐξήσαντος δένδρου.

δυνάμεθα λοιπὸν εἰς τὰ μικρὰ ταῦτα καὶ αὐτοτελῆ τεχνουργήματα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὰ νομίσματα, ἧν ἡ κατὰ χρόνον γένεσις μᾶλλον γνωρίζεται, βῆμα πρὸς βῆμα νὰ παρακολουθήσωμεν διὰ πάντων τῶν αἰώνων καὶ τῶν ἡμικαιώνων καὶ ἔτι συνεχέστερον τὴν πρόοδον τῆς γλυπτικῆς ἀπὸ σκληροτέρου εἰς αἰεὶ ἀπαλώτερον ῥυθμὸν μέχρι τῆς ὑψίστης τελειότητος τοῦ ἰδανικοῦ οὕτως εἰπεῖν καλοῦ, καὶ πάλιν ἐντεῦθεν τὴν εἰς τὰ κάτω φθορὰν καὶ μετάβασιν μέχρι βαρβαρικῆς βαναυσουργίας.

ἡ κατὰ ταύτην δὲ τὴν μέθοδον ἐπὶ τῶν μικρουργημάτων τούτων χωροῦσα ἔρευνα τῆς τέχνης, παραλλήλως βαίνουσα

καί ἐπί τῶν μεγαλουργημάτων τῆς σεμνοτέρας γλυπτικῆς, συντελεῖ Σαυμασίως εἰς συμπλήρωσιν μικρῶν τινῶν ρυθμικῶν ἐν αὐτῇ διαστάσεων· διότι τὸ αὐτὸ φιλοκαλίας αἴσθημα, τοὺς αὐτοὺς βαθμοὺς τῆς ἀναβάσεως καὶ καταβάσεως εὐρίσκομεν καὶ ἐν τοῖς μεγάλοις καὶ ἐν τοῖς μικροῖς ἔργοις. εἰς πάντα βλέπομεν τὴν αὐτὴν ἁρμονίαν, τοὺς αὐτοὺς νόμους τῆς βαθμιαίας καὶ κατὰ φύσιν βλαστήσεως τοῦ καλοῦ, τὴν αὐτὴν μέθοδον ἐν τῇ ἐργασίᾳ.

εἰς ἄλλον δὲ κλάδον τῆς τέχνης ἐπίσης σπουδαῖον, εἰς τὴν ζωγραφικὴν δὲν εἴμεθα ὁμοίως εὐτυχεῖς· διότι οὐδέ ἐν τῶν περιβοήτων ἔργων τοῦ εἴδους τούτου διεσώθη εἰς ἡμᾶς, οὐδ' ἐλπίς μεγάλη ἵνε νὰ εὑρεθῇ ποτε διὰ τὸ εὐφθαρτον τῆς ὕλης τῶν ἔργων τῆς πινακογραφίας. ἐντελῆ ὅμως καὶ ἐν τῷ μέλλοντι χρόνῳ ἀπελπισίαν, ὡς τινες ἔχουσι, δὲν παραδέχομαι, ἀναλογιζόμενος ὅτι καὶ ἄλλα εἶδη λίαν εὐφθάρτα, οἷον ἱμάτια βαπτὰ καὶ ὑφάσματα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐκ παλαιῶν τάφων ἐξήχθησαν ἱκανῶς ἔχοντα, ὥστε νὰ συλλάβωμεν ἰδέαν περὶ τῆς ὑφαντικῆς καὶ βαφικῆς τῶν παλαιῶν. διὸ τρέφω ἔγωγε μικρὰν τινα ἐλπίδα περὶ εὐρέσεως ἐν τῷ μέλλοντι καλλιτεχνήματός τινος καὶ ἐκ τῆς ὑπερηφανωτέρας ζωγραφικῆς, ἀφοῦ μάλιστα εἶδα ἐν Νεοπόλει τρία κάλλιστα ἐρυθροβαφῆ ἰχνογραφήματα ἐπὶ μαρμαρίνων πλακῶν γεγραμμένα, ὧν τὸ τὰς ἀστραγαλιζούσας παριστάνον φέρει καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τεχνίτου Ἀλέξανδρος Ἀθηναῖος ἔγραφεν· ἐξήχθησαν δὲ πάντα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ἡρακλείου (ἢ μᾶλλον τῆς Ῥετίνας).

ἀλλὰ ταῦτα μὲν μέλλοντα· τῶν νῦν δὲ φανερῶν μνημείων τῆς τέχνης ἀνήκουσιν εἰς τὴν γραφικὴν πρῶτον μὲν πολλαὶ μυριάδες πηλίνων ἀγγείων παντοίων μετὰ γραφῶν ποικίλων

ἐκ πάντων τῶν αἰώνων, ἔπειτα δισχίλια περίπου εἰκόνες τοιχογραφικαὶ ἐκ τῆς Πομπηίας καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἄλλων περὶ τὸν Βεζούβιον πόλεων, νῦν δὲ καὶ ἐκ τῆς Ῥώμης, ἅπασαι ἐκ Ῥωμαϊκῶν χρόνων· καὶ τελευταῖον πολλαὶ ψηφιδωταὶ εἰκόνες ἐδάφων.

πάντα δὲ ταῦτα καὶ εἴ τι ὅμοιον εἰσὶ δημιουργήματα τῆς βαναυσοτέρας τέχνης καὶ ἔχουσι κοσμηματικὸν μᾶλλον ἢ καλλιτεχνικὸν χαρακτήρα· διότι σκοπὸς τῆς ποιήσεως αὐτῶν κυρίως εἶπείν ἦν νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς κοσμήματα καὶ οὐχὶ ὡς αὐτοτελῆ καλλιτεχνήματα δι' ἑαυτά.

καὶ ὅμως, καὶ τοιαῦτα ὄντα, ἱκανὰ μαρτύριά εἰσι τῆς προόδου καὶ τῆς ἀκμῆς τῆς γραφικῆς τέχνης. ἐπὶ μὲν τῶν ἀγγείων δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ὁμοίως, ὥσπερ ἐν τῇ πλαστικῇ, τὴν πρόοδον τῆς γραφικῆς ἀπὸ σκληροτέρου εἰς αἰεὶ ἀπαλότερον ρυθμὸν, καθ' ὁμοίαν παράλληλον ἐκείνης βαθμολογικὴν κλίμακα, καὶ νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν μεγάλην δεξιότητα καὶ εὐκολίαν εἰς τὴν ἰχνογραφικὴν τέχνην· ἀτελῆ ὅμως ιδέαν ἠθέλαμεν σχηματίσῃ περὶ τῆς ἐλευθερίου γραφικῆς ἐκ μόνων τούτων εἰκάζοντες, ὥσπερ καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν εἶχαν, πρὶν ἀνακαλυφθῶσι τὰ τοιχογραφικὰ καὶ μωσαϊκὰ, ὡς κοινῶς καλοῦνται, ἔργα. καίτοι δὲ τὰ ἔργα ταῦτα εἰσὶν ἅπαντα ἐξ ὠρισμένων Ῥωμαϊκῶν χρόνων, ὡς προεδηλώθη, ὅμως ἐπέχυσαν μέγα φῶς εἰς τὴν ζωγραφικὴν τέχνην τῶν παλαιῶν· νῦν ἐξετιμῆθη προσηκόντως ἐκ τούτων καὶ ἡ ἀξία τῶν ἀπολεσθέντων καὶ δὲν θαυμάζουσι πλέον οἱ σοφοὶ ἀρχαιολόγοι διατὶ ἐκ παραλλήλου μνημονεύονται ὑπὸ τῶν παλαιῶν ὁμοίως ὀνόματα μεγάλων γλυπτῶν καὶ ζωγράφων.

ἐγὼ δὲ μέγα τεκμήριον τῆς δόξης, ἣν ἡ ζωγραφικὴ εἶχε παρὰ τοῖς παλαιοῖς, νομίζω καὶ τοῦτο, ὅτι εἰς τὰ πολυτελῆ

τοῦ Περικλέους προπύλαια ὠρίσθη ἴδιον οἶκημα πρὸς ἐναπό-
θεσιν γραφικῶν πινάκων· ὅτι δὲ ἐν τῷ οἰκήματι τούτῳ δὲν
ὑπῆρχαν τοιχογραφίαι, ὅπερ τινὲς ἐφαντάσθησαν, ἴα ἀπο-
δειχθῆ ἄλλοτε. γνωστὴ δὲ ἔνε ἡ δόξα τῆς ποικίλης στοᾶς.

τὸ ἀντίθετον δὲ συνέβη εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονι-
κῆς τέχνης. ταύτης ἔχομεν τοῦ καλλίστου εἶδους, τῆς νεω-
δομίας, τὰ κάλλιστα παραδείγματα· τῶν προτέρων ὅμως
χρόνων τῶν πρὸ τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης ὀλίγα κρίκων συν-
τρίμματα ἔμειναν, ἐξ ὧν δὲν δυνάμεθα νὰ συναρμολογήσωμεν
ἄλυσιν μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς τέχνης. εὐκολώτερα δυνάμεθα
νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν εἰς τὰ κάτω φοράν καὶ μεταμόρ-
φωσιν τῆς τέχνης κατα διαφόρους διακλαδώσεις ἢ τὴν εἰς
τὰ ἄνω, ἐνθα μόνον τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τειχοδομίας ἀπὸ τῆς
πρώτης γενέσεώς της καὶ ἐξῆς ἱκανῶς δυνάμεθα νὰ γνωρί-
σωμεν ἐκ τῶν σωζομένων μνημείων.

ἀλλ' ἀκούω καὶ ἐνταῦθα τὸν κώδωνα ἀναγκάζοντά με
νὰ διακόψω τὴν τερπνὴν μετ' ὑμῶν ὁμιλίαν.

ἀποχωρῶ λοιπὸν εὐχόμενος παρὰ τῶν ὁμιλητῶν μου τόσην
προθυμίαν εἰς σπουδὴν τῆς ἀρχαιολογίας, ὅσην ἐγὼ αἰσθάνομαι
ὅτι ἔχω εἰς διδασκαλίαν αὐτῆς, οὐ λόγοις μᾶλλον,
ἀλλ' ἔργῳ ἐπ' αὐτῶν τῶν προγονικῶν μνημείων.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 31. Ὀκτωβρίου 1869.